

УДК [801.81:392.8(=161.2)]:001.814“195/196”Л. Шевченко

**ВНЕСОК ЛЮДМИЛИ ШЕВЧЕНКО У ПІДГОТОВУ
ДВОТОМОВОЇ КОЛЕКТИВНОЇ МОНОГРАФІЇ “УКРАЇНЦІ”
(1954 – ПОЧАТОК 1960-х років)**

Ігор ГІЛЕВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології

Через призму наукових студій відомого київського етнолога-польовика Людмили Шевченко охарактеризовано основні етапи підготовки найважливішого наукового проєкту українських етнологів 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. – двотомової колективної монографії “Українці” (передумови, дослідницькі експедиції традиційної і сучасної культури, наукові конференції, публікація макетів та їх обговорення тощо). Також проаналізовано низку інших маловідомих фактів з історії цього колективного дослідження, що були почерпнуті з неопублікованих спогадів Л. Шевченко.

Ключові слова: Людмила Шевченко, етнологія, польові дослідження, традиційні промисли, народне харчування, робітничий побут.

В українській історії етнології маловивчений період від середини 40-х до кінця 80-х рр. ХХ ст. Не студійовано історію готування двотомової колективної монографії “Українці”, яка у другій половині ХХ ст. була першим великим науковим проєктом, виконувати який залучили кілька десятків тогочасних провідних українських народознавців і представників суміжних наукових дисциплін. Цей важливий етап розвитку української етнологічної науки післявоєнного періоду досі рідко привертала увагу дослідників. З-поміж нечисленних розвідок з історії підготовки цієї праці виокремимо статтю молодій київській дослідниці Галини Гончар про участь тодішнього заступника директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (далі ІМФЕ АН УРСР, нині – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України) Костя Гуслистого (1902–1973) в реалізації цього наукового проєкту¹.

Щоправда, досі чимало важливих аспектів проведеної упродовж 1954 – початку 1960-х рр. підготовчої роботи залишається поза увагою вчених (авторський колектив; методика, географія, проблематика і результати польових досліджень; вплив підготовки історико-етнографічної монографії “Українці” на студіювання низки важливих проблем українського народознавства тощо).

Тут розглянемо насамперед роль відомого київського етнолога Людмили Прокопівни Шевченко (1895–1969) у підготовці колективного дослідження “Українці”, від початку реалізації якого у 2014 р. виповнилося 60 років.

Постать Л. Шевченко, як представниці “золотого віку” української етнологічної науки (1920-х – початку 1930-х рр.) та київської історичної школи Михайла Грушевського², неодноразово привертала увагу дослідників, проте різні

етапи і ділянки її наукових зацікавлень вивчені поки-що дуже нерівномірно. Так, народознавчі студії Людмили Прокопівни міжвоєнного періоду ґрунтовно висвітлені у науковій літературі, передусім завдяки відомому київському етнологові Олені Боряк³. Натомість, дослідження, які Л. Шевченко проводила після Другої світової війни, вивчені в цих публікаціях лише частково. Винятком може бути спеціальна розвідка О. Боряк про участь Л. Шевченко в експедиції теренами Волинської області в 1955 р.⁴ Окрему розвідку полісезнавчим студіям Людмили Прокопівни у післявоєнний період присвятив автор цих рядків⁵.

Об'єктом пропонованого дослідження є процес підготовки колективної історико-етнографічної монографії “Українці”, а предметом – основні етапи й особливості реалізації цього наукового проєкту; авторський колектив; методика, географія, тематика і результати збирацької роботи; вплив готування цієї колективної студії на розробку низки важливих проблем українського народознавства тощо.

Основну джерельну базу цього дослідження умовно можна поділити на три групи. До першої з них зараховуємо опубліковані на сторінках українських і російських народознавчих видань 1950-х – початку 1960-х рр. звіти про роботу окремих наукових осередків (насамперед, ІМФЕ АН УРСР), проведення конференцій і експедицій. Другу групу складають польові матеріали і опубліковані праці Л. Шевченко. Натомість, до третьої групи зараховуємо збережені в архіві рукописні спогади вченої, які, попри їхній значний джерельний потенціал, досі залишаються практично невідомі широкому колові дослідників історії української етнології*.

Ідея підготовки комплексної історико-етнографічної студії про українців сягає своїми початками щонайменше кінця XIX – початку XX ст. Уперше їй вдалося втілити в життя зусиллями українських і російських учених напередодні й в роки Першої світової війни, коли в тодішній столиці Російської імперії було видано двотомове узагальнювальне дослідження “Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ”⁶. У другому томі цього колективного дослідження вміщено працю видатного українського етnologа та антрополога Федора Вовка (1847–1918) про етнографічні особливості українців⁷. Це дослідження впродовж багатьох десятиліть залишалося найважливішим джерелом знань про різні складові традиційної культури українського народу.

У перші роки після закінчення Другої світової війни українські еміграційні вчені підготували загальну частину “Енциклопедії українознавства” (у трьох томах) за редакцією Володимира Кубійовича. Один із двадцяти її розділів автори присвятили етнографічній характеристиці українського народу. Насправді сюди зараховано матеріали дещо ширшого кола народознавчих дисциплін, позаяк окремі з шести його підрозділів присвячені історії українського народознавства, історико-етнографічному районуванню, матеріальній і духовній культурі, фольклорові й народному мистецтву⁸. Автором більшості (20 з 24 статей, у тому числі двох – співавтором) перших чотирьох підрозділів, які стосувалися етнографії в сучасному трактуванні цього терміну, був Зенон Кузеля (1882–1952)⁹.

Водночас, науковці УРСР в 1950-х – на початку 1960-х рр. також готували узагальнювальне історико-етнографічне дослідження про українців. Реалізація цього задуму пов'язана з одним із тодішніх ключових наукових проєктів радянських етнологів – багатотомною серією “Народы мира”.

Ще під час війни й у перші післявоєнні роки науковці новоствореної в 1943 р. московської групи Інституту етнографії АН СРСР (далі – ІЕ АН СРСР; нині Інститут етнології і антропології ім. М. М. Миклухо-Маклая РАН) розпочали готувати серію етнографічних нарисів під назвою “Народы мира”. Вона мала стати першим російськомовним узагальнювальним дослідженням з етнографії світу, а водночас вирішити кілька важливих завдань. Насамперед, мова йшла про необхідність “протиставити застарілим, переважно німецьким компендіям (стислий виклад якоїсь науки – *І. Г.*) загального народознавства фундаментальне радянське видання, яке б давало найновіші матеріали з етнографії світу й було побудоване на базі методології історичного матеріалізму”¹⁰. Спершу це мало бути дев'ятитомне дослідження¹¹, але згодом воно розрослося до 18 томів¹².

Саме в контексті реалізації цього фундаментального багатотомного дослідження ще наприкінці Другої світової війни співробітники московського інституту розпочали готувати колективну історико-етнографічну монографію про східнослов'янські народи. Авторський колектив очолили Сергій Толстов (1907–1976) (директор ІЕ АН СРСР), Борис Рибаків (1908–2001), Володимир Богданов (1868–1949) та Петро Богатирьов (1893–1971)¹³, проте наукові студії у цьому напрямку московські вчені через різні обставини проводили дуже повільно¹⁴.

У резолюції координаційної наради з етнографічного дослідження соціалістичної культури і побуту народів СРСР (Москва, листопад 1952 р.) окремим пунктом зазначено завдання просити академічні етнографічні установи України, Білорусії, Литви, Латвії та Естонії не пізніше грудня 1953 р. обговорити підготовку відповідних історико-етнографічних нарисів для тому “Народы Европейской части СССР” серії “Народы мира”¹⁵.

Проте, вперше тодішні народознавці УРСР обговорили цей проєкт лише на Першій українській республіканській етнографічній конференції, яка відбулася 23–26 лютого 1954 р. у Львові. У ній взяли участь, крім провідних українських фахівців, гості з Москви, Ленінграда, Мінська, Тбілісі, Кишинєва, Риги і Казані. На цьому науковому форумі підсумовано результати етнографічних досліджень за останнє десятиліття в Радянському Союзі загалом та в Україні зокрема. Серед ухвал етнографічної конференції значаться і першочергові завдання – підготовка “Атласу матеріальної культури українського народу” і розділу “Українці” до одного з томів серії “Народы мира”¹⁶.

Відтак 7 травня і 10 липня 1954 р. Президія АН УРСР видала постанови про підготовку цих двох видань. Від 1 вересня 1954 р. відділ етнографії ІМФЕ АН УРСР у повному складі почав готувати нарис “Українці” до згаданої серії й однойменної історико-етнографічної монографії українською мовою¹⁷. Ця робота

значною мірою і визначала напрям етнографічних досліджень в Україні впродовж наступних років, адже вперше у повоєнний період українські народознавці розпочали виконувати такі фундаментальні колективні праці.

Два томи монографії “Українці” мали бути присвячені відповідно “дожовтневому” і “соціалістичному” періодам. Готувати студію залучили понад 20 науковців. Їх очолив керівник відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР К. Гуслистий. Збирацька робота була поділена між київськими та львівськими етнологами за тематичним принципом.

У 1956 р. опублікували проспект цього академічного дослідження¹⁸, до підготовки якого долучилася й Людмила Прокопівна¹⁹. Його розіслали для ознайомлення багатьом науковим, мистецьким і культурно-освітнім установам, а також діячам науки, культури, мистецтва і письменникам²⁰.

Узагалі ж Людмила Прокопівна, як і більшість тогочасних українських народознавців, дуже позитивно сприйняла ідею цієї студії й з великим ентузіазмом влилася до творчого колективу.

Підготовка цього наукового проекту була значним викликом для тогочасних українських народознавців, позаяк в умовах невеликої кількості етнологічних кадрів в короткі терміни потрібно було вирішити чимало теоретичних питань, заповнити багато прогалів у вивченні різних ділянок традиційної і сучасної культури²¹.

У реалізації цього колективного дослідження важливу роль відвели широкомасштабним польовим дослідженням, результати яких мали хоч би частково заповнити численні білі плями в дослідженнях і багатьох ділянок традиційної й сучасної культури, і окремих районів України. Впродовж кількох наступних років експедиціями вдалося охопити Київську, Полтавську, Хмельницьку, Одеську, Кіровоградську, Запорізьку, Дніпропетровську, Черкаську, Сумську, Чернігівську, Волинську і Закарпатську області. До цієї роботи залучили й співробітників державних історичних і краєзнавчих музеїв²².

Активним учасником багатьох з проведених тоді експедицій була Л. Шевченко як найдосвідченіший етнограф-польовик з-поміж тодішніх співробітників відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР (що не раз ставало причиною упередженого ставлення до неї окремих колег, насамперед Григорія Стельмаха (1903–1980/1981)). Більше того, саме їй доручили підготувати доповідь про методику польової етнографічної роботи на згадану вже конференцію 1954 р.²³

Комплексною експедицією до Волинської області, що тривала від 27 січня до 25 лютого 1955 р., члени відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР розпочали виконувати ґрунтовний план польових робіт зі збору етнографічних матеріалів для монографії “Українці”. Г. Стельмах (керівник) (досліджував житло та одяг), Олена Кравець (вивчала сім’ю і сімейний побут), Олександра Кувеньова (виробничий і громадський побут) і Л. Шевченко (промисли і харчування) обстежили с. Борки* (нині с. Бірки) Любешівського району (Західне Полісся) і с. Низкиничі Іваничівського району (Західна Волинь). Активну участь в роботі

експедиції взяли також музеєзнавці І. Бондар і Р. Наумович як співробітники відповідно Центрального державного історичного музею у Києві (нині Національний музей історії України) і Волинського краєзнавчого музею (Луцьк)²⁴. Як стверджувала у спогадах Людмила Прокопівна, цю експедицію спеціально провели на тих теренах, які порівняно пізніше долучили до УРСР, а водночас “за порадою райпар[т]кому взяли спершу більш відсталий район, який ще не зовсім включився у новий соціалістичний побут, а потім [...] район [...] перевихований, передовий”²⁵.

Польові записи Л. Шевченко опрацювала особисто і передала до інститутського архіву²⁶. Ще один щоденник з цієї експедиції зараз зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України²⁷, зафіксовані у ньому матеріали частково введені до наукового обігу зусиллями О. Боряк²⁸.

Зібрану інформацію про прядіння, ткацтво, обробу шкіри і дерева, олійництво, плетіння з лика, соломи і рогози, ковальство і гончарство мешканців с. Бірки наприкінці квітня 1955 р. Л. Шевченко показала на науковій сесії Відділення історичних наук АН СРСР²⁹. В архіві зберігається текст її доповіді³⁰. Згодом дослідниця ввела до наукового обігу скорочений варіант матеріалів, опублікувавши спеціальну розвідку³¹, яка й досі є цінним дослідженням з цієї проблематики.

Другою ділянкою традиційної культури, яку досліджувала Л. Шевченко під час цієї експедиції, було народне харчування. Цей напрямок, до речі, впродовж першого повоєнного десятиліття не належв до пріоритетних тем для польової збирацької роботи. В опублікованих звітах про експедиції 1950-х рр. акцент робився насамперед на кардинальних змінах у харчуванні, що відбулися за роки радянської влади³². Тож саме під час експедиції 1955 р. Л. Шевченко провела єдине в ті роки спеціальне дослідження традиційного харчування поліщуків, однак зафіксовані тоді польові матеріали до недавнього часу були маловідомі широкому колу народознавців³³. Лише у 2014 р. вони були введені до наукового обігу зусиллями молодого київського етнологів Сергій Сіренка³⁴.

Тут знаходимо цінні відомості про видовий склад, переробку і зберігання продуктів харчування, знаряддя для їхньої обробки (жорна, олійниці), посуд, піч, асортимент страв і технологію їхнього приготування, режим харчування, обрядове використання хлібних виробів, яєць, каші і меду в сімейній і календарній обрядовості тощо. Особливий інтерес складають записи про вживання в їжу курей і яєць у с. Бірки. Зокрема, Л. Шевченко стверджувала, що місцеві господині годують по 10–20 курей, проте у будні чи свята селяни не їдять ні курей, ні яєць, а частіше їх продають. Більше того, вона констатувала, що “Кури і яєчка швидше обрядова страва. На весілля й новосілля варять для вгощання. На дівочих складках першою стравою є яєшня. Молодій снідять дають яєшню. На великдень усі їдять крашанки. При народженні дають породілі яйця, зварені на круто”³⁵.

Крім описаної наукової мандрівки 1955 р. впродовж кількох наступних років Л. Шевченко взяла участь у низці інших експедицій теренами Одеської (м. Білгород-Дністровський, с. Шабо Білгород-Дністровського р-ну, смт. Сарата (з болгарським населенням), м. Татарбунари – серпень 1955 р.), Львівської (1960) й інших областей, під час яких збирала матеріали з попередньо затверджених тем³⁶.

Саме під час підготовки колективної монографії “Українці” перед українськими вченими вперше гостро постала проблема розробки історико-етнографічного районування України. У зв’язку з цим наприкінці лютого 1956 р. в Києві в ІМФЕ АН УРСР провели спеціальну нараду за участю провідних етнологів, істориків, археологів, мовознавців, мистецтвознавців й економістів республіки. Серед її учасників була і Л. Шевченко, яка виголосила доповідь “Географічне поширення ткацьких станків”³⁷. Доля рукопису цієї праці нам, на жаль, невідома. Проте з опублікованого звіту про цю нараду дізнаємося, що у цій розвідці етнолог на основі результатів польових досліджень виділила чотири зони (дослідниця використала не зовсім вдалий, на нашу думку, термін “етнічні зони”) поширення підтипів ткацького верстата на теренах України (поліську, києво-полтавську (тобто Середнє Подніпров’я), карпатську і степову) та вказала на регіональні риси і локальні особливості цієї ділянки народної культури українців. Так, у поліській зоні дослідниця відзначила існування до середини ХХ ст. вертикального (“сохи”) і горизонтального (“кросна”) верстатів. Перший з них, найпримітивніший і найдревніший, Людмилі Прокопівні вдалося зафіксувати в поліських районах Волинської, Київської і Чернігівської областей. Для києво-полтавської зони з південною Київщиною і східною Чернігівщиною, за висновками вченої, був характерний великий промисловий верстат, позаяк на цих теренах були поширені дрібні ткацькі промисли. Карпатська зона разом із рівнинним Закарпаттям, за словами Л. Шевченко, зберегла два підтипи верстатів у домашньому ткацтві – кросна, що наближаються до поліських (бойки), і вдосконалені (в долинах), близькі до полтавського верстата³⁸.

У цей період Л. Шевченко також досліджувала робітничий побут. Варто відзначити, що етнографічні студії побуту і культури робітників України тривалий період не були планомірні. Перші кроки в цьому напрямі зробили ще у 1920-х роках представники київських народознавчих осередків і краєзнавчих центрів республіки³⁹. На особливу увагу заслуговує комплексне дослідження Мархлевського порцелянового заводу на Житомирщині в 1929–1930 рр., яке провели співробітники Волинського науково-дослідного музею (м. Житомир). Ці студії очолив Василь Кравченко (1862–1945). Матеріали дослідження введено до наукового обігу лише кілька років тому⁴⁰. Проте, не набравши потрібного розмаху, цю роботу на початку 1930-х рр. зовсім припинили⁴¹. Відновили її лише в повоєнний період. У 1950–1952 рр. київські етнологи дослідили культуру і побут робітників Ново-Краматорського машинобудівного заводу, Ворошиловоградського заводу імені Жовтневої революції і Крелевецької ткацької артілі⁴².

Проте, як стверджував свого часу Олекса Куницький, ця робота “до 1954 р. здійснювалась епізодично, уривками, шляхом окремих відряджень”⁴³. Зокрема, потрібно зауважити захищені в липні 1954 р. кандидатські дисертації Л. Шевченко про побут крелевецьких ткачів і львівського народознавця Василя Пастущина (1889–1958) про побут робітників Бориславського нафтового району в 1815–1953 рр.⁴⁴, які загалом позитивно оцінила наукова громадськість⁴⁵. Проте іншої думки були московські спеціалісти, позаяк у річному звіті про роботу ІЕ АН СРСР за 1955 р. вказувалося на недостатній рівень дослідження робітничого побуту в Україні та Грузії⁴⁶. Зрештою, в опублікованій наприкінці 1958 р. програмовій статті К. Гуслистого також зауважувався недостатній рівень дослідження робітничого побуту в Україні⁴⁷.

Лише у процесі збору матеріалів до колективної монографії “Українці” дослідження робітничого побуту в Україні дорадянського і радянського періодів стало планомірним і систематичним*. Уже в лютому 1955 р. О. Куницький разом зі співробітницями Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР (далі – УДМЕХП АН УРСР) (м. Львів) Маріулою Ломовою (1911–?) і Катериною Матейко (1910–1995) досліджували громадський і домашній побут, житло й одяг робітників м. Сталіно (нині м. Донецьк)⁴⁸.

Другу експедицію проведено в серпні–вересні 1956 р. у складі О. Куницького (керівник), Л. Шевченко, аспіранта Миколи Приходька і студентки Київського університету А. Ішук, які збирали відомості в Красному Лучі, Сталіно й низці інших міст і селищ шахтарів й металургів тодішніх Сталінської і Ворошиловоградської областей (сучасні Донецька і Луганська обл. – *І. Г.*)⁴⁹. В опублікованому звіті народознавці дійшли цінного висновку, що “у придніпровських містах в народному житлі зберігається більше українських селянських традицій, тимчасом як на Донбасі, зокрема на Ворошиловоградщині, в житлі помітний значніший вплив (позитивний) з боку народного зодчества росіян”⁵⁰. Характерно, що при цьому вони, як того вимагала тодішня кон’юнктура, не забули згадати про вплив з боку російського житла вжити епітет “позитивний”.

У травні 1956 р. Л. Шевченко взяла участь у Всесоюзній нараді етнографів (проводили раз на п’ять років) у Ленінграді. Тут вона поділилася досвідом українських народознавців на ниві дослідження побуту колгоспного селянства, щоправда, при цьому вчена в дусі тодішньої науки акцентувала увагу на необхідності досліджувати світогляд і релігійні звичаї народу для боротьби з релігійними пережитками, з одного боку, і демонстрації процесу зникнення цих пережитків й формування нового мислення – з іншого⁵¹.

Натомість, у середині травня 1957 р. в Москві на Всесоюзній нараді етнографів з вивчення робітничого побуту Людмила Прокопівна виголосила доповідь про національні особливості в харчуванні робітників УРСР⁵².

Того ж 1957 р. дослідниця підготувала до другого тому колективної монографії “Українці” перші варіанти розділів про харчування робітників і колгоспників радянського періоду⁵³.

У 1956 р. українські вчені підготували перший варіант першого тому. Цей російськомовний текст передали до Москви для ознайомлення, а згодом доопрацьовували і перекладали українською⁵⁴.

У 1959 р. опублікували макет першого тому монографії “Українці”, до якого Л. Шевченко підготувала три розділи. На особливу увагу заслуговує розділ “Домашні промисли”⁵⁵, де багато фактичного й ілюстративного матеріалу, ретельно описано технологічні процеси, знаряддя праці і механізми, асортимент продукції тощо. Водночас тут широко репрезентована регіональна і локальна специфіка ткацтва, обробки дерева, гончарства, виготовлення скла, обробки каменю, шкіри і рогу, металу, переробки харчових продуктів (млини, вітряки, жорна, олійні тощо), а також цікаві відомості про примітивні способи добування вогню. На той момент це була цінна підсумкова праця про традиційні народні промисли українців.

Насичено фактичним матеріалом і розділ про народну кулінарію українців, де дослідниця стисло проаналізувала історіографію проблеми, показала загальноетнічні риси та регіональні особливості в щоденних та обрядових стравах, способах їхнього приготування і вживання. Не залишилися поза її увагою і напої, режим харчування й посуд⁵⁶.

У ще одному розділі Л. Шевченко вперше в українській етнологічній науці дала загальну характеристику харчування українських робітників ХІХ – початку ХХ ст., особливої уваги надавши впливам селянських традицій на домашню кулінарію робітників. В основу цієї праці лягли, насамперед, власні записи вченої з експедицій на Донбас (Жданов, Сталіно, Макіївка) і цукрові заводи Вінниччини (спогади старих робітників), а також архівні матеріали⁵⁷.

Після виходу макету першого тому його обговорили і доопрацювали. Зокрема, такі обговорення проведено в низці наукових і навчальних осередках республіки, учасники яких висловили численні зауваження до тексту різних розділів, зокрема й авторства Л. Шевченко⁵⁸. Так, у квітні 1959 р. таке обговорення провела Вчена рада УДМЕХП АН УРСР. Як зауважив професор С. Макарчук, учасники тієї наради висловили дуже докладні зауваження щодо висвітлення народних промислів, способів прикрашання гончарних виробів (гравіювання, розмальовування), способів вишивки тощо⁵⁹.

За результатами цих плідних наукових дискусій окремі розділи планували доопрацювати, а деякі навіть переробити повністю⁶⁰. У процесі обговорень авторський колектив монографії значно розширили з 21 до 30 осіб⁶¹, щоправда, не лише за рахунок визнаних фахівців (як, наприклад, Павло Жолтовський (1904–1986), який став співавтором розділу про народне мистецтво), а й молодих недосвідчених кадрів.

У вересня 1959 р. Л. Шевченко передала на відділ тексти двох своїх доопрацьованих розділів, проте вже в середині жовтня вона дізналася, що, згідно з рішенням керівників відділу, виконання закріплених за Л. Шевченко і вже майже

готових розділів без її згоди передано для “доповнення” етнологам-початківцям К. Поводу та Л. Демиденко, а Людмила Прокопівна стала лише співавтором. Ця звістка дуже обурила дослідницю і негативно позначилася на її здоров’ї⁶².

Л. Шевченко негативно поставилася і до вимоги Г. Стельмаха зняти в розділах усі поклики на власні польові матеріяли, яких у макеті 1959 р. було чимало, адже спеціальної літератури з багатьох досліджуваних проблем тоді ще майже не було. У цьому вона вбачала, насамперед, прагнення керівників відділу знівелювати наукові напрацювання окремих науковців, які проводили тривалі систематичні польові дослідження, позаяк цим могли похвалитися лише окремі із співавторів колективної монографії⁶³.

Наприкінці весни 1960 р. опублікували і розіслали для обговорення другий макет першого тому монографії (у чотирьох частинах), в якому вже було збільшено авторський колектив, а кількість розділів зросла з 26 до 27. Щоправда, в бібліотеках Львова нам вдалося знайти лише четвертий зошит цього видання, який охоплює розділи 23–27, що присвячені словесному, музичному і танцювальному фольклорові, народному театрові й мистецтву⁶⁴. У зв’язку з цим у нас немає можливості порівняти розділи про народні промисли і ремесла, а також харчування, співавтором яких була Л. Шевченко.

Саме 1960 р. основну увагу народознавці зосередили на підготові другого тому монографії “Українці”, що був присвячений народній культурі радянського періоду⁶⁵.

Відтак 5–10 травня 1960 р. у Києві відбулася об’єднана сесія Відділення історичних наук АН СРСР і Відділення суспільних наук АН УРСР, що була присвячена результатам археологічних і етнографічних досліджень 1959 р. Переважну більшість доповідей і повідомлень у підсекції з дослідження робітничого побуту (9 травня) зробили українські етнографи, які зауважили низку нових явищ у цій галузі: взаємовідносини робітників і селян (Дмитро Косарик (1904–1992)); сімейний побут робітників м. Борислава (М. Ломова), сучасний одяг робітників України (К. Матейко), добровільні народні дружини (Всеволод Наулко); виробничий і громадський побут робітників Львова (Данило Фіголь (1907–1967)). Це стосується й доповіді Л. Шевченко, яка була присвячена питанню громадського харчування робітників⁶⁶.

В архіві вдалося знайти підготований 1960 р. машинопис (з авторськими правками) розділу Людмили Прокопівни про харчування робітників України радянського періоду⁶⁷. В її спогадах знаходимо згадку й про розділ обсягом 82 сторінки (очевидно, рукописні), де описувалося селянське харчування радянського періоду, який дослідниця підготувала в 1962 р.⁶⁸

Саме на підготові другого тому монографії “Українці” співробітники відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР зосередилися в наступних 1961–1962 рр.⁶⁹

У 1961 р. київським народознавцям доручили подати до Москви російськомовний текст нарису про українців для одного з томів серії “Народи мира”, що мав бути присвячений східнослов’янським народам. Улітку Людмила

Прокопівна здала на відділ перші варіанти розділів про народні ремесла та харчування, проте без її відома К. Гуслистий і Г. Стельмах знову передали рукописи вченої на доопрацювання двом науковцям-початківцям К. Поводові і Л. Демиденко⁷⁰. Більше того, невдовзі на адресу Л. Шевченко прозвучали насмішки, що молоді науковці пишуть краще за неї. Цей російськомовний нарис підготували українські вчені впродовж 1961–1962 рр. і передали до Москви⁷¹.

Активна робота з опрацювання обидох томів “Українців” тривала і надалі, але широкий читацький загал монографії так і не дочекався, позаяк на початку 1960-х рр. її випуск заборонили. Як стверджують сучасні народознавці, “з сьогодняшнього погляду більшість позицій застаріла й не відповідала сучасним реаліям. Однак на той час, зосібна фактичний, а не ідеологічний матеріал про національну своєрідність являв певну цінність”⁷². Водночас чимало сучасних істориків і народознавців схиляються до думки, що в останній момент цензура злякалася не змісту книги, а її назви⁷³. Тож, як слушно зауважив професор С. Макарчук, “монографія “Українці” (точніше її перший том. – *І. Г.*) так і залишилася як напівслужбове видання в макеті”⁷⁴.

Натомість, у 1964 р. напередодні VII міжнародного конгресу антропологічних та етнографічних наук у Москві в одному з томів видання “Народи мира” опублікували підготований історико-етнографічний нарис про українців⁷⁵, проте Л. Шевченко тут значиться лише співавтором розділів про народні промисли і харчування⁷⁶. Самі ці розділи є лише блідою тінню первісних варіантів, вони відзначаються значною схематичністю і містять значно менше фактичного й ілюстративного матеріалу, тут майже відсутня регіональна специфіка відповідних ділянок традиційної і сучасної культури українців. Щоправда, на той момент Л. Шевченко вже не працювала в ІМФЕ АН УРСР, оскільки роком раніше 9 квітня 1963 р. її звільнили з роботи за скороченням штатів⁷⁷. Проте, це аж ніяк не применшує значущості її доробку в підготові цього важливого наукового дослідження про українців.

Водночас, на особливу увагу заслуговує те, що в розрізних неопублікованих спогадах Л. Шевченко знаходимо ще низку цікавих фактів, які безпосередньо стосуються колективної монографії “Українці”.

Насамперед, заслуговує на увагу інформація Людмили Прокопівни про участь у підготові “Українців” одного з провідних тодішніх українських народознавців – Віктора Петрова (1894–1969). На значну цінність цих фрагментарних свідчень вказує те, що у монографічному дослідженні про інтелектуальну біографію цього неординарного вченого його автор Віталій Андреев згадав численні наукові проекти, до реалізації яких у різні періоди свого творчого шляху був залучений Віктор Платонович, проте жодним словом не обмовився про його причетність до колективної монографії “Українці”⁷⁸.

Опинившись після закінчення Другої світової війни в Німеччині, В. Петров став одним із співавторів уже згаданого розділу “Етнографія” загальної частини “Енциклопедії українознавства”⁷⁹. Після свого таємничого зникнення у квітні

1949 р. він згодом опинився у Москві, де в другій половині 1950 р. влаштувався на роботу в Інститут історії матеріальної культури АН СРСР (нині Інститут археології РАН). Проте, вчений не полишав думки, щоб продовжити свою працю в ІМФЕ АН УРСР, оскільки в першій половині 1941 р. він був директором попередника цієї наукової установи – Інституту українського фольклору АН УРСР⁷⁹. Упродовж 1952–1955 рр. активно обговорювалась можливість переїзду В. Петрова до Києва для керівництва відділом етнографії ІМФЕ АН УРСР, проте відповідне рішення не вдалося провести через вищі інстанції. Лише в 1956 р. Віктор Платонович нарешті повернувся до Києва і влаштувався на посаду старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР (нині Інститут археології НАН України)⁸⁰.

Саме відсутність гідної кандидатури для керівництва відділом етнографії ІМФЕ АН УРСР була серйозною проблемою ще з середини 1940-х рр.⁸¹ Дня 10 липня 1954 р., у зв'язку з початком підготовки монографії “Українці”, виконувачем обов'язків керівника цього відділу призначили історика К. Гуслистого⁸², який заступав цю посаду аж до 1971 р.

Ось як Людмила Прокопівна змалювала ситуацію довкола Віктора Платоновича: “Появився етнограф В. Петров, просився до нас [...] Це великий організатор Етнографічної Ком[ісії], перша рука акад[еміка] Лободи*. Він після війни працював в Инст[итуті] мат[еріальної] культ[ури] в Москві. В руках Стельмаха була і його доля. Він дав відвід. Петров працює в археології по історичній етнографії і зав[ідувачем] фондами. Стельмах і Гуслистий посилали йому на рецензії розділи до “Українців” і боялись, щоб він не включився в редколегію. Обидва боялись спеціалістів (виділення Л. Шевченко. – І. Г.)”⁸³.

Не менш цікавим є ще один фрагмент у спогадах Людмили Прокопівни, присвячений колишньому аспірантові та співробітникові ІЕ АН СРСР І. Симоненку, якого в травні 1949 р. призначили завідувачем відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР. Проте звідси його невдовзі вижив Г. Стельмах. Тож починаючи від лютого 1951 р. Іван Федорович продовжив свою наукову діяльність у Львові – спершу в Інституті суспільних наук АН УРСР, а згодом в УДМЕХП АН УРСР.

Л. Шевченко стверджувала, що ще працюючи в Москві, І. Симоненко за дорученням ІЕ АН СРСР самостійно підготував працю “Українці”, яка, щоправда, не задовільнила, вимог тодішнього директора інституту С. Толстова. С. Толстов згодом без відома автора надіслав це дослідження в ІМФЕ АН УРСР для використання під час підготовки колективної монографії “Українці”. Її широко використовували автори багатьох розділів, насамперед молодь, часто запозичуючи звідти й деякі неточності. Щоправда, використання цієї праці всіляко приховувалося й давали її далеко не всім. Нерідко, як стверджувала Людмила Прокопівна, коли окремі автори не мали якихось матеріалів, то від керівництва отримували пряму вказівку: “А ви візьміть у Симоненка!”⁸⁴

Очевидно, тут йшлося про збережену в архіві російськомовну працю цього вченого “Західна Україна”⁸⁵. Її нерідко використовували пізніші українські народознавці, проте в історіографії згадок про неї нам знайти не вдалося⁸⁶. Її підготовка, очевидно, пов’язана з тим, що І. Симоненко в ІЕ АН СРСР працював саме у відділі східнослов’янської етнографії й у другій половині 1940-х рр. його залучили готувати вже згадану колективну працю про східних слов’ян⁸⁷.

Детальний аналіз тексту самої праці дає можливість висловити деякі міркування. По-перше, хоч в назві, яку очевидно сформулювали пізніше працівники рукописних фондів ІМФЕ АН УРСР, звучить “Західна Україна”, проте насправді тут широко репрезентовані матеріали з цілої України. По-друге, на основі аналізу її текстової частини та покликів можемо датувати це дослідження приблизно 1949 р., тобто періодом напередодні переїзду Івана Федоровича до Києва. По-третє, збережена в архіві машинописна справа, очевидно, є лише фрагментом більшої праці І. Симоненка, позаяк тут є лише підрозділи про господарські заняття, ремесла і промисли, будівництво, одяг, транспортні засоби, натомість відсутні розділи про багато інших ділянок традиційної культури українців, а також вступ, висновки, список використаних джерел і літератури, а рідна пагінація починається з арк. 95 (точніше на перших 34 аркушах спершу стояла машинописна пагінація від 95 до 128, потім її було переправлено олівцем на 1–34, а далі вона продовжується від 35). По-четверте, згодом частина матеріалів цієї праці була використана для відповідних розділів монографії “Українці”, і не лише розділів самого І. Симоненка (до першого макету він підготував розділи про основні і допоміжні господарські заняття, а також традиційний транспорт українців, проте в 1959 р., його, очевидно, було виключено з авторського колективу).

Отже, можемо підсумувати, що підготовка двотомової колективної монографії “Українці” у 1954 – на початку 1960-х рр. сприяла значній активізації польових етнографічних досліджень традиційної і сучасної культури українців, зокрема й багатьох ділянок, які досі залишалися поза увагою українських вчених. Важливу роль у цьому відіграла Л. Шевченко з її значним досвідом етнографа-польовика. Розділи про народні промисли і харчування, які вона підготувала, стали помітним внеском в етнологічну науку. Збережені неопубліковані спогади Людмили Прокопівни містять цінні відомості про наукове середовище відділу етнографії ІМФЕ АН УРСР другої половини 1940-х – початку 1960-х рр., зокрема й про обставини підготовки колективної монографії “Українці”.

**LYUDMYLA SHEVCHENKO'S CONTRIBUTION
TO THE PREPARATION OF THE TWO-VOLUME COLLECTIVE
MONOGRAPH "UKRAINIANS" (1954 – early 1960-s)**

Ihor HILEVYCH

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of Ethnology

This article deals with the two-volume collective monograph "Ukrainians" – the most important scientific project of Ukrainian ethnographers in 1950s – early 1960-s. The main stages of its preparation (background, expeditions exploring the traditional and modern culture, academic conferences, publication of models and their discussion etc.) are characterized in the light of the scientific studies of the renowned Kyiv field ethnographer Lyudmyla Shevchenko. Some other little-known facts about the preparation of this collective research work are borrowed from Lyudmyla Shevchenko's unpublished memoirs and also analyzed here.

Key words: Lyudmyla Shevchenko, ethnology, field research, traditional crafts, folk nutrition, working-class lifestyle.

¹ Гончар Г. Роль К. Г. Гуслистого у підготовці історико-етнографічної монографії "Українці" // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 117–128. Щоправда, попри використаний значний архівний та опублікований матеріал, низку сюжетів тут змальовано досить поверхово, а в тексті та покликаннях знаходимо низку істотних неточностей. Для прикладу, лютневу конференцію 1954 р. дослідниця, услід за механічною помилкою в описі архівної справи з стенограмою цього наукового форуму, помилково датує липнем того ж року (Там само. – С. 118). Не відповідає дійсності й теза Г. Гончар, що після 1960 р. зі спалът часопису "Народна творчість та етнографія" зникають будь-які згадки про долю цього колективного дослідження (Там само. – С. 125–126).

² Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: долі науковців // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1–2. – С. 263, 274.

³ Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 30–31; Боряк О. Наукова й польова діяльність етнографа Людмили Шевченко // Спеціальні історичні дисципліни. – 2010. – Ч. 16. – С. 8–17; Боряк О. З рукописних фондів ІМФЕ: матеріали до "жіночих студій" у польових записах Людмили Шевченко // Архіви України. – 2001. – № 1–2. – С. 42–45.

⁴ Боряк О. Село Бірки на Волині очима етнографа Людмили Шевченко // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. – 2003. – Вип. IV. – С. 46–51.

⁵ Це дослідження було репрезентовано на VIII Міжнародному конгресі українців та буде опубліковане в матеріалах цього наукового форуму. Водночас окремі аспекти та результати наукових студій ученої у другій половині 1940-х – у 1960-х роках частково представлені у низці інших наших публікацій (Гілевич І. Експедиційне дослідження Полісся в повоєнний період (1944 – поч. 1960 х рр.) // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. пр. – Львів, 2008. – Вип. 9. – С. 119–120; Гілевич І. Українська етнографічна наука у першому повоєнному десятилітті та польові дослідження Полісся // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2008. – Вип. 43. – С. 38–39; Гілевич І. Я. Польові етнографічні дослідження Полісся України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. [...] канд. іст. наук: спец. 07.00.05 "Етнологія". – Львів, 2012. – С. 6, 10–12).

* Необхідно зауважити, що спогади Л. Шевченко про дитинство та юнацькі роки в основному були оформлені нею як завершена праця (Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУ), ф. 439. Шевченко Л. П., оп. 1, спр. 38. Замітки та уривки

записів біографічного характеру, 1950–1960 тт рр., арк. 1–9, 11, 14–18 арк.), а спогади про видатного українського етнолога та фольклориста Володимира Гнатюка свого часу навіть вдалося опублікувати (*Шевченко Л.* Спомини про акад. В. М. Гнатюка (1871–1926) // *Первісне громадянство.* – 1926. – Вип. 3. – С. 122–124). Натомість її спогади про післявоєнний період є значною кількістю розрізнених та не систематизованих нотаток, що стосуються різних осіб та подій (ЦДАМЛМУ, ф. 439, спр. 38, арк. 19–20; спр. 72. Матеріяли про роботу Шевченко Л. П. в ІМФЕ АН УРСР (листи, повідомлення, звіти про роботу, замітки та ін.), 1948–1963 рр., 124 арк.).

⁶ *Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ / подъ ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевскаго, М. М. Ковалевскаго, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымскаго, М. И. Туганъ-Барановскаго и А. А. Шахматова.* – С.-Петербургъ: Типографія т-ва “Общественная Польза”, 1914. – Т. I. – 350 с.; Петроградъ: Типографія т-ва “Общественная Польза”, 1916. – Т. II. – С. 351–707.

⁷ *Волков Ф.* Етнографическія особенности украинского народа // Там само. – Т. II. – С. 455–647.

⁸ *Кузеля З., Одарченко П, Петров В. та ін.* Етнографія // *Енциклопедія українознавства.* Загальна частина. Перевидання в Україні / [репринтне відтворення видання 1949 р.]. – Київ, 1994. – Т. I. – С. 184–320.

⁹ *Пацай Т.* Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність. – Львів: БОНА, 2013. – С. 167–172.

¹⁰ *Рабинович М.* Институт этнографии в годы Великой отечественной войны // *Советская этнография* (далі – СЭ). – 1946. – № 1. – С. 227.

¹¹ Там само.

¹² *Рабинович М. Г., Токарев С. А.* Институт этнографии в период Великой Отечественной войны и в первые послевоенные годы // СЭ. – 1976. – № 1. – С. 9–10.

¹³ *Рабинович М.* Институт этнографии в годы... – С. 230–231; *Рабинович М. Г.* Институт этнографии в период... – С. 10.

¹⁴ *Жданко Т. А.* Обсуждение научно-исследовательской работы Института этнографии АН СССР // СЭ. – 1949. – № 1. – С. 169, 173.

¹⁵ Резолюция координационного совещания по этнографическому изучению социалистической культуры и быта народов СССР // СЭ. – 1953. – № 1. – С. 182.

¹⁶ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 14–2, спр. 338. Стенограма республіканської наради з питань радянської етнографії, 23–26 липня [лютого] 1954 р., арк. 324; *Гілевич І.* Українська етнографічна наука... С. 48–49; *Куницький А. С.* Совещание украинских этнографов // СЭ. – 1954. – № 2. – С. 139–143; *Куницький О. С.* Робота відділу етнографії в 1954–1956 рр. // *Українська етнографія.* – К. : Вид во АН УРСР, 1958. – С. 158–159. (Наукові записки / ІМФЕ АН УРСР; вип. IV).

¹⁷ Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН), ф. 1, оп. 1, спр. 46. Звіт про науково-дослідну роботу музею за 1954 р., арк. 3, 5, 18; *Гончар Г.* Роль К. Г. Гуслистого... – С. 118; *Куницький О. С.* Робота відділу етнографії в 1954–1956 рр. – С. 160.

¹⁸ *Українці: історико-етнографічна монографія у двох томах: проспект.* – К., 1956. – 19 с.

¹⁹ ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 66.

²⁰ *Гуслистий К. Г.* Всесоюзна етнографічна нарада 1956 р. і питання розвитку української етнографії // *Народна творчість та етнографія* (далі – НТЕ). – 1957. – № 1. – С. 69.

²¹ Там само.

²² *Куницький О.* Етнографічні експедиції Інституту МФЕ АН Української РСР в минулому році // НТЕ. – 1957. – № 1. – С. 146–147; *Стельмах Г. Ю.* Етнографічні дослідження в Академії наук Української РСР за 40 років // НТЕ. – 1959. – № 4. – С. 22.

²³ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14–2, спр. 338, арк. 210–235; ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 23 а, 65. Про долю цієї доповіді згадаємо нижче.

* Ще одна велика експедиція українських народознавців відвідала це село 27 липня 2015 р. То була комплексна історико-етнографічна експедиція Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, учасники якої (серед них і автор цих рядків) упродовж 22 липня – 7 серпня 2015 р. обстежили більше двадцяти сіл Любешівського району.

²⁴ *Стельмах Г. Ю.* Етнографічна експедиція до Волинської області в 1955 р. // Українська етнографія. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 125–131. (Наукові записки / ІМФЕ АН УРСР; вип. IV).

²⁵ ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 10. [Шевченко Л. П.]. “Полісся” (Монографія). Чорновий варіант, 1960 ті рр., арк. 192 зв.

²⁶ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14–2, спр. 758. Звіт учасників етнографічної експедиції 1955 р. Стельмах Г. Ю., Бондар І. В., Кувеньова О.Ф., Шевченко Л. П., Кравець О. М., січень – лютий 1955 р., 199 арк., 5 фото; ф. 14–5, спр. 277. *Шевченко Л. П.* Щоденник експедиції на Волинь, с. Борки Любешівського р ну Волинської обл.; с. Низькиничі Іваничівського р ну Волинської обл. Промисли (ткацтво, обробка шкі, деревообробка, виробництво вуликів і бортів, плетення з соломи та ін., металеве виробництво, праня), 1955 р., 69 арк.

²⁷ ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 25. [Шевченко Л. П.]. “Промисли”. Замітки і замальовки, зроблені під час експедиції в с. Борки Любашівського р ну Волинської обл. Зошит. Автограф, 1955 р., 37 арк.

²⁸ *Боряк О.* Село Бірки... – С. 48–51. Щоправда, автор статті жодним словом не згадує про обставини організації та проведення цієї експедиції, тож у читача складається враження, що це було індивідуальне відрядження Людмили Прокопівни.

²⁹ Сесии, посвященные итогам экспедиционных работ 1954 года // СЭ. – 1955. – № 3. – С. 151; ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 30, 31, 66. Як дізнаємось зі спогадів ученої, керівництво інституту в силу суб’єктивних обставин не хотіло давати їй відрядження на цю конференцію, тож вона була змушена їхати до Москви своїм коштом (Там само. – Спр. 10, арк. 192 зв.; спр. 72, арк. 31).

³⁰ Там само. – Арк. 31–56.

³¹ *Шевченко Л.* Промисли колгоспників с. Борки, Любешівського району, Волинської області // Українська етнографія. – К.: Вид во АН УРСР, 1958. – С. 115–124 (Наукові записки / ІМФЕ АН УРСР; вип. IV).

³² [Фіголь Д. І., Суха Л. М., Козакевич М. З. та ін.]. Деякі особливості сучасного побуту українців Полісся (За матеріалами експедиції 1953 р.) // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – Вип. II. – С. 49.

³³ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14–5, спр. 277, арк. 48–69. Доречно зазначити, що у вже згаданій статті О. Боряк про експедицію 1955 р. у с. Бірки, авторка стверджує, що метою цієї наукової мандрівки для Людмили Прокопівни було передовсім дослідження традиційних домашніх промислів та ремесел, тож у тексті самої статті вона проаналізувала матеріали саме про цю ділянку традиційної культури поліщуків, натомість із народного харчування Олена Олександрівна згадала лише окремі зафіксовані свого часу Л. Шевченко сюжети, що пов’язані з обрядовим використанням хлібної діжі, випіканням хліба, обрядодій з пшоною кашею (рідкісний опис однієї з весільних обрядодій, коли молода кидала кашу домовикові на піч) (*Боряк О.* Село Бірки... – С. 50–51).

³⁴ *Шевченко Л.* [Матеріали експедиції 1955 року (Волинь. Одещина)] / передм. (“Промисли та харчування: за польовими матеріалами Людмили Шевченко”) та підгот. до друку Сергій Сіренко // Матеріали до української етнології. – К., 2014. – Вип. 13 (16). – С. 225–242. Щоправда, тут відсутній необхідний для таких публікацій науковий апарат (насамперед розгорнута передмова та коментарі).

³⁵ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14–5, спр. 277, арк. 55.

³⁶ *Боряк О.* Наукова й польова діяльність... – С. 16; ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 66–67. Матеріали експедиції на Одещину також лише нещодавно введені до наукового обігу (*Шевченко Л.* [Матеріали експедиції 1955 року... – С. 242–263.

³⁷ ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 67.

³⁸ Народа з питань про етнографічні групи та локальні особливості в культурі і побуті українського народу кінця XIX – початку XX ст. // Українська етнографія. – К.: Вид во АН УРСР, 1958. – С. 168 (Наукові записки / ІМФЕ АН УРСР; вип. IV).

³⁹ Куницький О. С. До вивчення робітничого побуту на Україні // НТЕ. – 1957. – № 1. – С. 84–85; Куницький О. С. Експедиції по вивченню робітничого побуту України // Українська етнографія. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 154. (Наукові записки / ІМФЕ АН УРСР; вип. IV).

⁴⁰ Кравченко В. Зібрання творів. Етнографічна спадщина Василя Кравченка. – К.: ІМФЕ НАН України, 2007. – Т. 1. [Мархлевський порцеляновий завод]. – 254 с.

⁴¹ Куницький О. С. Експедиції по вивченню робітничого... – С. 154.

⁴² Старцева Л. Координационное совещание по этнографическому изучению социалистической культуры и быта народов СССР // СЭ. – 1953. – № 1. – С. 175.

⁴³ Куницький О. С. Експедиції по вивченню робітничого... – С. 154.

⁴⁴ Пастущин В. Ю. Быт рабочих Бориславского нефтяного района (1815–1953 годы): автореф. дисс. [...] канд. ист. наук. – К., 1954. – 13 с.; Шевченко Л. П. Социалистический быт и культура ткачей художественно-промышленной артели им. 20-летия Октябрьской революции (г. Кролевец): историко-этнографический очерк: автореф. дисс. [...] канд. ист. наук. – К., 1954. – 19 с. Докладніше див. Гілевич І. Життєвий і науковий шлях етнолога, історика та мовознавця Василя Пастущина (1889–1958) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2013. – Вип. 49. – С. 267–269; Гілевич І. Українська етнографічна наука... – С. 39.

⁴⁵ Куницький О. С. До вивчення... – С. 85.

⁴⁶ Золотаревская И. Работа Института этнографии АН СССР в 1955 г. // СЭ. – 1956. – № 2. – С. 134.

⁴⁷ Гуслистий К. Г. Стан і завдання розвитку етнографічної науки в Українській РСР // НТЕ. – 1958. – № 4. – С. 12.

* Варто зазначити, що якщо результати етнологічних студій робітничого побуту, що були проведені українськими вченими упродовж 50–60-х років XX ст., підсумовані у ґрунтовній статті професора Степана Макарчука (1930–2014) (*Макарчук С. Етнографічні дослідження побуту робітників України в 50-х – 60-х рр. XX ст.* // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2012. – Вип. 47. – С. 17–29), то дослідження 20–30-х років XX ст. ще й досі належно не проаналізовані. Щоправда, С. Макарчук не звернув увагу на той факт, що підготовка колективної монографії “Українці” стала одним із важливих каталізаторів значного поживлення народознавчих студій робітничого побуту в УРСР у другій половині 50-х – на початку 60-х років минулого століття.

⁴⁸ Куницький О. С. Експедиції по вивченню робітничого... – С. 154.

⁴⁹ Там само. – С. 154–157.

⁵⁰ Там само. – С. 156.

⁵¹ Етнографическое совещание 1956 года // СЭ. – 1956. – № 3. – С. 126–127; ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 66.

⁵² Корбе О. Совещание по этнографическому изучению рабочих // СЭ. – 1958. – № 1. – С. 172; Поріцький А., Приходько М. Всесоюзна етнографічна нарада по вивченню культури та побуту робітничого класу // НТЕ. – 1957. – № 3. – С. 169; ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 67.

⁵³ ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 67.

⁵⁴ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14–2, спр. 336. Стенограма засідання Вченої Ради ІМФЕ АН УРСР по обговоренню макету 1-го тому “Українці”, 20 квітня 1959 р., арк. 12; ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 87.

⁵⁵ Шевченко Л. П. Домашні промисли // Українці: історико-етнографічна монографія у двох томах (макет). – К.: Вид во АН УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 228–276.

⁵⁶ Шевченко Л. П. Народна кулінарія // Там само. – С. 411–433.

⁵⁷ Шевченко Л. П. Харчування [робітників] // Там само. – С. 614–620.

⁵⁸ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14–2, спр. 336, арк. 10, 31–32.

⁵⁹ *Макарчук С.* Етнографи Українського державного музею етнографії та художнього промислу у Львові: 1959–1965 рр. (спогади, архівні матеріали) // Народознавчі зошити. – 2014. – № 2. – Серія історична. – С. 304; *Макарчук С.* Побачене, почуте, пережите : мемуарні мініатюри. – К.: Атіка, 2015. – С. 157.

⁶⁰ Насамперед мова йшла про присвячені мисливству та рибальству розділи Івана Симоненка (*Симоненко І. Ф.* Рибальство // Українці: історико-етнографічна монографія у двох томах (макет). – К.: Вид во АН УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 217–223; *Симоненко І. Ф.* Мисливство // Там само. – С. 224–227), позаяк вони були дуже короткими та оглядовими, у них було непропорційно репрезентовано окремі регіони та структурні комплекси досліджуваних ділянок традиційної культури (АНФРФ ІМФЕ, ф. 14–2, спр. 335. Стенограма засідання Вченої Ради ІМФЕ АН УРСР по обговоренню макету “Українці” 17 квітня 1959 р., арк. 38; спр. 336, арк. 21).

⁶¹ *Гончар Г.* Роль К. Г. Гуслистого... – С. 125.

⁶² ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 69, 70–70 зв., 87, 89, 107 зв., 118–119.

⁶³ Там само. – Арк. 111.

⁶⁴ Українці: історико-етнографічна монографія в двох томах (макет). – К.: Вид во АН УРСР, 1960. – Т. 1 (народна культура і побут дожовтневого періоду) / ред. тома К. Г. Гуслистий. – Ч. 4. Народна творчість українців у дожовтневий період. – 178 с.

⁶⁵ *П[оріцький] А.* Робота відділу етнографії Інституту МФЕ АН УРСР у 1960 р. // НТЕ. – 1961. – № 2. – С. 155.

⁶⁶ *Ганцкая О. А.* Сессия, посвященная итогам полевых археологических и этнографических исследований 1959 года // СЭ. – 1960. – № 6. – С. 150.

⁶⁷ ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 5. [Шевченко Л. П.]. “Пища рабочих советского периода”. Дослідження. Авторизований машинопис з правкою, 1960 р., 32 арк.

⁶⁸ Там само. – Арк. 97.

⁶⁹ *Приходько М.* Робота відділу етнографії Інституту МФЕ АН УРСР у 1961–1962 рр. // НТЕ. – 1963. – № 3. – С. 142.

⁷⁰ ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 119–119 А.

⁷¹ *Приходько М.* Робота відділу етнографії... – С. 142.

⁷² *Скуратівський В.* Я сам про себе розкажу. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – С. 169.

⁷³ *Портнов А.* Про українську советську історіографію та її інституційну тяглість // Портнов А. Історії для домашнього вжитку: есеї про польсько-російсько-український трикутник пам’яті. – К.: Критика, 2013. – С. 240; *Скуратівський В.* Я сам... – С. 169. З цього приводу Василь Скуратівський (1939–2005) висловив припущення, що якби Максим Рильський, використавши свій величезний авторитет, був наполегливішим, “Українці” все ж побачили б світ. Але доки тягли справу з рецензуванням та узгодженням рукопису з ЦК КПУ, директор інституту 24 липня 1964 р. відійшов у вічність, а отже вже нікому було відстоювати монографію (*Скуратівський В.* Я сам... – С. 169).

⁷⁴ *Макарчук С.* Етнографи Українського державного музею... – С. 304.

⁷⁵ *Юзвенко В. А.* Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР у 1964 р. // НТЕ. – 1965. – № 1. – С. 99.

⁷⁶ *Демиденко Л. А., Шевченко Л. П.* Пища и утварь // Народы европейской части СССР. – М.: Наука, 1964. – Т. 1 / под. ред. В. А. Александрова, К. Г. Гуслистого, А. И. Залесского и др. – С. 677–685; *Шевченко Л. П., Повод К. М.* Промыслы // Там же. – С. 613–620.

⁷⁷ *Боряк О.* Наукова й польова діяльність... – С. 16; ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 123.

⁷⁸ *Андреев В.* Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: монографія. – Дніпропетровськ : Герда, 2012. – С. 34–250 (Серія “DNIPROVIANA”). Не знайдемо В. Петрова і в поданих у вступі до першого тому монографії “Українці” переліку близько 40 вчених України та Росії, які допомагали при її підготові (Українці : історико-етнографічна монографія у двох томах (макет). – К.: Вид во АН УРСР, 1959. – Т. 1. С. 10).

* Зокрема учений написав підрозділи про методологічно-світоглядні напрями в українській етнографії XIX – першої половини XX ст., пережитки доісторичної матеріальної культури,

дохристиянські релігійно-світоглядні елементи та генезу народних звичаїв та обрядів, загальну характеристику фольклору, місце усної словесності в писемних пам'ятках та літературних творах XI – першої половини XX ст., найдавніші типи фольклору, лірично-епічну поезію та народну прозу (*Кузеля З., Одарченко П., Петров В. та ін.* Етнографія... – С. 184–187, 200–202, 246–249, 252–263, 268–270).

⁷⁹ *Андрєєв В.* Віктор Петров... – С. 111. Значним недоліком цієї монографії, на наш погляд, якраз і є той факт, що автор лише констатував, що В. Петров прагнув перевестися на роботу в ІМФЕ АН УРСР та контактував з цього приводу з тодішніми директором інституту М. Рильським, натомість В. Андрєєв навіть не спробував простежити питання про його контакти в той період (насамперед після переїзду до Києва) з провідними тогочасними українськими етнологами та його причетність до підготовки низки важливих народознавчих проєктів, зокрема й монографії “Українці”.

⁸⁰ Там само. – С. 187–188.

⁸¹ *Гілевич І.* Українська етнографічна наука... – С. 36.

⁸² *Гончар Г.* Роль К. Г. Гуслистого... – С. 118.

* Академік Андрій Лобода (1871–1931) – відомий український етнограф, фольклорист та літературознавець, голова Етнографічної комісії ВУАН (1921–1930 рр.) та редактор “Етнографічного вісника” (1925–1930 рр.).

⁸³ ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 106 зв. У спогадах Людмили Прокопівни знаходимо численні негативні характеристики одного з провідних тодішніх київських етнологів кандидата історичних наук Г. Стельмаха та конкретні факти, коли він для того, щоб зберегти домінуюче становище на відділі етнографії ІМФЕ АН УРСР, вдавався до різних методів, щоб вижити з відділу небажаних йому вчених (І. Симоненко) та недопустити туди кращих або ж перспективніших від нього фахівців (знані спеціалісти Борис Куфтин (1892–1953) та Микола Воробйов (1894–1967), молоді дослідниці Соловйова та Моргун), а також використовував польові матеріали та творчі напрацювання своїх колег для власних досліджень, безпідставно критикував та не допускав до друку праці небажаних йому вчених, зокрема й самої Л. Шевченко (ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 38, арк. 10; спр. 72, арк. 11, 12, 18, 21, 22, 106–109, 112, 113, 121 та ін.). Одним із найбільш характерних є таке її твердження: “Так Стельмах виконує протягом 18 років усі планові роботи – язик молот по коридорах клявзи, брехні, очернення тих, хто не вгощав чаркою і під загрозою (виділення Л. Шевченко. – *І. Г.*) примушував робити на себе” (Там само. – Арк. 108). Численні критичні відгуки про Г. Стельмаха як науковця та керівника знаходимо й у спогадах та листуванні інших народознавців другої половини XX ст. (*Скуратівський В.* Я сам... – С. 153–155, 159; *Таранушенко С.* Житло Слобожанщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1995. – Т. ССXXX. Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 78; та ін.). Варто зазначити, що в досліджуваній період Л. Шевченко мала й особисті наукові стосунки з В. Петровим. Як уже було згадано, наприкінці 1953 р. – на початку 1954 р. спеціально для Першої української республіканської етнографічної наради Людмила Прокопівна як досвідчений етнограф-польовик підготувала доповідь “Методика і техніка збирання польових етнографічних матеріалів” (ЦДАМЛМУ, ф. 439, оп. 1, спр. 72, арк. 23 а, 65), яку позитивно оцінили всі учасники наради у Львові. Більше того, в резолюцію наради було внесено побажання музейних працівників якнайшвидше опублікувати цю доповідь (Там само. – Арк. 66, 118). Упродовж 1954–1956 років за дорученням Президії АН УРСР Л. Шевченко підготувала невеликий посібник для музейних працівників зі збирання етнографічних матеріалів про традиційний та сучасний побут (Там само. – Арк. 66). У 1957 р. цю працю прорецензував В. Петров, який дав істотні зауваження та цінні пропозиції, після врахування яких посібник рекомендував до публікації (Там само. – Арк. 118). Щоправда, через різні суб’єктивні причини (насамперед завдяки “старанням” Г. Стельмаха) ця праця так і не була опублікована (Там само. – Арк. 118–118 зв.), кілька її варіантів нині зберігається в архіві (Там само. – Спр. 16–19).

⁸⁴ Там само. – Спр. 72, арк. 119 зв.–120.

⁸⁵ АНФРФ ІМФЕ, ф. 14–2, спр. 249. *Симоненко І. Ф.* Западная Украина, б.д., 151 +1 арк.

⁸⁶ Її немає і в українознавчій бібліографії до макету першого тому 1959 р., куди упорядники, крім численних описових та аналітичних праць, умістили й чимало досліджень, які на той момент ще не були опубліковані та зберігалися в рукописних фондах ІМФЕ АН УРСР (Українці: історико-етнографічна монографія у двох томах (макет). – К.: Вид во АН УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 820–823).

⁸⁷ *Жданко Т. А.* Обсуждение научно-исследовательской работы... – С. 169, 173.